

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ

Ա.

Առաջարան.—Սալմաստի սահմանները, դիրքն ու տարածութիւնը.—Կլիման.—Ոռոգումն.—Բուսականութիւնը.—Բուսականութեան փնտռող հիւանդութիւններն ու պատահարները.—Նրկրաբանական երևոյթները՝ ջրի բաձրանալը և շարժը:

Սալմաստի անունը մեզ բոլորովին անծանօթ չէ. դա մեր անգուղական վիպասան Բաֆֆիի հայրենիքը, Ատրպատականի թեմի ամենահայաշատ գաւառը, Պարսկաստանի խուլ ու մութ անկիւններից մէկն է, որ բռնում է մի փոքր տարածութիւն Պարսկաստանի հիւսիս-արևմտեան անկիւնում, Տաճկաստանի սահմանագծի վրայ, սկսած Ուրմիոյ լճի արևմտեան-հիւսիսային ափերից մինչև Վանի վիլայէթը:

Որքան էլ այս գաւառի անունը մեզ անծանօթ չէ, բայց պէտք է ասել որ այստեղ ապրող մեր մի բոլորն արիւնակիցներն են ներկայ վիճակի մասին՝ մեր ունեցած տեղեկութիւնները շատ մակերևոյթային և անբաւարար են:

Սալմաստի հայերը տաճիկական տարիներից ի վեր ջանք են ցոյց տալիս իրանց դարևոր թմրութիւնից դուրս գալու, իրանց կեանքի պայմանները ժամանակի պահանջներին յարմարեցնելու, բայց հանդիպելով անսպասելի, նորանոր խոչընդոտների, պարբերական անյաջող հանգամանքների, փոխանակ առաջադիմելու, յետ-յետ են գնում թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս...

Սալմաստի սահմաններն են արևելքից՝ Ուրմիոյ լիճը, հիւսիսից՝ Նոյի գաւառը, արևմուտքից՝ Բաշկալէ և Աղբակ գաւառակները (Վանի վիլայէթը), հարաւից՝ Սոմայի և մասամբ Ուրմի գաւառը: Հայեւանման հարթ դաշտային մի երկիր է Սալմաստը, մօտ 800 քառ. վերստ տարածութեամբ, արևմտեան և հարաւային կողմից շրջապատուած լեռներով: Գաւառի մի փոքր մասը տարածուած է այդ լեռների արևելեան փեշերի վրայ, որ յայտնի է Քիզանի մուլք անունով, ուր ներկայումս ապրում են բացառապէս քրդերը:

Կլիման բարեխառն է: Եթէ համեմատենք Սալմաստի կլիման հարևան Վանի և Ուրմիի կլիմաների հետ, կը գտնենք որ Վանի կլիմայից փոքր-ինչ տաք է, իսկ Ուրմիից՝ ցուրտ: Օրինակ՝ Սալմաստի խաղողը աւելի լաւ է հասնում, հետևաբար գինին աւելի քաղցր է լինում քան Վանինը. Սալմաստում նուազ չափով աճող նռնենին և թզենին Վանում չեն կարող աճել. իսկ Ուրմիում մշակուող բամբակն ու բրինձը Սալմաստում չեն աճում. խաղողը և միւս պտուղներն առհասարակ Ուրմիում ճոխ, փարթամ և բազմատեսակ են: Սալմաստում տարուայ չորս եղանակները համարեա թէ համաչափ տևողութիւն ունին, ձմեռը երբեմն խիստ ցուրտ է լինում, բայց ոչ երկարատև:

Սալմաստը հարուստ է ջրերով, որոնք ընդհանրապէս բղխում են արևմտա-հարաւում փռուած լեռների փէշերից: Ջրերի հոսանքի ուղղութիւնը արևմուտքից—արևելքն է: Գաւառին ջուր մատակարարողը՝ գլխաւորապէս Զօլա կոչուած գետակն է, որ ոլոր-մոլոր գալարումներով անցնում է գաւառի կենտրոնով, բաժանելով նրան երկու մասի (հիւսիսային և հարաւային) և թափւում է Ուրմիոյ լիճք: Բացի Զօլայից կան բազմաթիւ մեծ ու փոքր առուներ և աղբիւրներ, որոնք բղխելով զանազան կողմերից և բարձրութիւններից, ամբողջ գաւառը ոռոգում են օձապտոյտ գծերով: Սալմաստի ջրերը անուշահամ են, սառն և վճիտ, սակաւաթիւ չեն նաև հանքային տաք և սառն աղբիւրներ: Խմելու և տնային գործածութեան համար դաւառի մեծ մասը գործ է ածում գետի ջուրը:

Սալմաստի հողն ընդհանրապէս սև գոյն ունի, տեղ-տեղ կաւային է և կարծր: Արգաւանդութեան կողմից աւելի քան բաւարար է: Հողի այդ յատկութեան հետ միանալով ջրերի առատութիւնը, կլիմայի բարեխառնութիւնը՝ Սալմաստը դարձրել են բուսականութեան համար բաւական յարմար մի տարածութիւն: Այդ հանգամանքի շնորհիւ Սալմաստում, ուր բնակութիւն կայ հաստատուած, չը կայ մի թիզ անպէտք և անմշակ հող, այլ ամբողջապէս ծածկուած է հացաբոյսերի արտերով, արհեստական անտառներով, պտղատու ծառերի և խաղողի այգիներով, պարտէզներով, բանջարանոցներով, սեխատաններով և մարգագետիններով:

Գարնանը մի դիւթիչ և հրաշալի տեսարան է ներկայացնում Սալմաստը: Փոքր ինչ հեռուից դիտողին նա ներկայանում է ինչպէս մի գորգ, զարդարուած այնպիսի գոյներով, որոնց ստեղծագործութիւնը միայն բնութեան ճարտարարուեստ վրձինն է յատուկ:

Հացաբոյսերից, հունդեղէններից և բանջարեղէններից

Սալմաստում գլխաւորապէս մշակւում են ցորեն, գարի, կորեկ, եգիպտացորեն, արեածաղիկ, գետնախնձոր, ճակընդեղ, կազամբ, գաղար, լոբի, գնջութ, սոխ և այլն:

Պտղատու ծառերից՝ սալորենի, ծիրանենի, ինձորենի, տանձենի, ընկուզենի, փշատենի, սերկելի, դեղձի ծառ և այլն: Իսկ անպտուղ ծառերից գլխաւորապէս՝ բարդի, ուռի և կաղա՝ մախի:

Հողի ամենամեծ մասը յատկացրած է հացաբոյսերի համար, ապա այգիների. իսկ հետզհետէ աւելի մեծ ծաւալ են ստանում արհեստական անտառները:

Յօրենի բերքը ջրարբի մասերում տալիս է 1-ին՝ 8—10, աւելի յաջող պայմաններում էլ աւելի: Դէմերում (լեռնային անջրդի մասերում) 1-ին 15—20 և էլ աւելի:

Խաղողի բերքը կարելի է բաւարար համարել, բայց տարէց տարի զգալի կերպով նուազում է:

Անտառներում բացառապէս տնկում են բարդիներ, Հազիւ թէ 10—15 տարի լինի, ինչ Սալմաստում սկսել են անտառներ պատրաստել, փայտի թանգութեան պատճառով:

Սալմաստում բուսականութեան վնասող հիւանդութիւններ և պատահարներ հազուադէպ չեն: Հացաբոյսերին գլխաւորապէս վնասում են ցուրտը (գարնան սկզբում շատ անգամ է պատահում), կարկուտը, ինչպէս նաև երաշտը (քիչ է պատահում) և ժանգը, որ առաջ է գալիս անձրևների առատութիւնից: Թրթուրը, որ երբեմն-երբեմն պատահում է առուոյտի արտերում և պտղատու ծառերի վրայ, չուսով ջնջւում է առատ անձրևների և սարեակների ջնորհիւ: Սարեակները, որ մեծ բազմութեամբ են գտնւում Սալմաստում, սաստիկ թշնամի են համարւում ինչպէս թրթուռների, նոյնպէս և մորեխների համար:

Սալմաստեցիները չեն յիշում, որ երբեք է մորեխը մուտք գործած լինի Սալմաստ: Խաղողը Սալմաստում վնասւում է յաճախ կարկուտից և երբեմն-երբեմն ցրտից: Ծառերի մէջ պատահող հիւանդութիւններից յիշենք այստեղ այն վարակիչ հիւանդութիւնը, որ 1897 թուին պատահեց Սալմաստի մի քանի դիւղերի անտառներում, որ համարեա մինչև այժմ չարունակւում է հարիւր հազարաւոր 10—15 տարուայ բարդիներ չորայնելով:

Գիւղացիներից ոմանց ասածին նայելով, այդ հիւանդութիւնը առաջ է եկել հարաւից փչող մի քամուց: Յայտնի իրողութիւնը սա է, որ 1897 թուի լաճան գլխաւորապէս Ղալասարի, Փայաջուկի, Դիլիմանի անտառների ծառերի ծայրերի

Թուփերը սկսեցին չորանալ, յաջորդ գարնան թէև նորից կանաչեցին. իսկ հետեւեալ աշնան արդէն ծառերը սկսեցին չորանալ վերեւից դէպի ստին: Չորացած ծառերի կճեպի վրայ նկատուում էին անթիւ կարմրագոյն բծերի կուտակումներ: Ծառերի սաստիկ խիտ-խիտ տնկուած լինելու պատճառով վարակումն էլ արագ չափով ծաւալ ստացաւ, այնպէս որ անտառների տէրերը մինչև այժմ կտրտում են չորացածները և դեռ չեն կարող վերջացնել վարակուելուց ազատուեցին 5—9 ամիս և նրանցից աւելի քիչ տարիք ունեցող բարդիները:

Երկրաբանական երևոյթներից յիշենք այստեղ այն տարօրինակ երևոյթը, որ պատահեց Սալմաստում 1894 թուին, և որի հետքերը դեռ մինչև այժմ մնում են մի քանի գիւղերում:

Յիշեալ թուին գաւառի կենտրոնական մասում և յատկապէս Հաֆթուան գիւղում, անսպասելի կերպով գետնի տակից սկսում է ջուր բարձրանալ Հետեւեալ գարնան արդէն բազմաթիւ աղբիւրներ են գոյանում և սկսում են առատութեամբ ջուր դուրս ժայթքել: Հիմնադատակ են դառնում շատ ամրապինդ տներ, արտերը ճահիճի կերպարանք են ստանում: Մինչև այժմ էլի մի քանի գիւղերում արտերը ճահճային դրութեան մէջ էլ մնում են: Ոմանք այդ երևոյթը վերագրում են Ուրմիոյ լճակին. ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ յիշեալ թուին Ուրմիոյ լճակի ափերը մօտ 5 վերստաչափ բարձրանում են: Գաւառի մի քանի կէտերում ջրերը առատանում են: Նաւապետների ասելով Ուրմիոյ լճակի ջուրը բարձրացած ժամանակ բազմաթիւ աղբիւրներ էին գոյացել լճի մէջ, ինչպէս կարելի է նկատել դիտելով նրա մակերևոյթը:

Երկրաշարժի երևոյթները երբեմն և յաճախ պատահում են Սալմաստում, բայց թեթև են և անվնաս: Անցեալ 1900 թուին երկրաշարժի ցնցումը նկատուեց երկու անգամ, յունուարի և ապրիլի ընթացքում: Այդ ցնցումները միաժամանակ նկատելի ե զան խոյում և Ուրմիում:

Հանքերի կողմից թէ որքան հարուստ է Սալմաստը, դա միայն մասնագէտների հետազոտութիւնը կարող է ցոյց տալ: Իբրև դաշտային հարթութիւն, պէտք է ենթադրել, որ—հանքերով շատ հարուստ չէ կարող լինել Սալմաստը, իսկ արևմտեան-հարաւային մասի լեռներում անշուշտ կը լինեն հանքեր, որոնցից, մինչև այժմ յայտնի եղածներից, յիշենք հետեւեալները՝ քարածուխ, բորաքս, մարմարիտ, որոնք մեծ քանակութեամբ գտնւում են Զնդաշտի, Քէօհնէ-չըհէրի, Ճարայի, Դէրիկի լեռներում: Խիստ սահմանափակ չափով գործ է ածւում բորաքս (երկրագործները և պղնձագործները գործ են ածում

պղինձ կամ երկաթ եռացնելիս)՝ Մարմարիոնը նոյնպէս շատ թոյլ չափով է գործածուում գերեզմանների համար։ Փոխադրուում է Ատրպատականի մի քանի մասերում*) , քարածուխի հանքը աւելորդ է ասել, որ անձեռնմխելի է մնում։

Հանքային բաղադրութիւն ունեցող, այսինքն՝ ծծմբային, երկաթային, կրային աղբիւրներ կան Զնգաշտում և Դէրիկում։ Դէրիկում կայ նոյնպէս մի ուրիշ աղբիւր, որ դարերից ի վեր հանդարտ կերպով իր շուրջն է կուտել և կուտակում է մարմարիոնի աճագին լեռնաբլուրը։ Ինչպէս մարմարիոնի վրայ գոյացող չրջանաձև կարմիր գծերից պէտք է ենթադրել, այդ աղբիւրի ջուրը պարունակում է իր մէջ նաև երկաթի բաղադրութիւն։

Բ

Գիւղերի և բնակիչների թիւը.—Վառավարութեան ձեւը.—Սալմաստի հաւքիմը.—Հողատիրութեան սխտեմը և հողային հարկը.—Գիւղատէրերի ազդեցութիւնը.—Բնակիչների զբաղմունքը.—Երկրագործութիւնը, անասնապահութիւնը, այգեգործութիւնը.—Արհեստները.—Սուտուրն ու վաճառականութիւնը.—Վաճառականութեան առաջադիմութեան գլխաւոր արգելքերը.—Հաղորդակցութեան ճանապարհները.—Ճանապարհների անապահովութիւնը.—Պոստային հաղորդակցութեան գծերը և ձեւը.—Թուրքերը.—Պուրղերը.—Հրէաները.—Ազգաբնակչութեան տնտեսական վիճակը։

Սալմաստի գաւառն ունի մօտաւորապէս 60 գիւղ **): Դաշտային հարթութեան վրայ գիւղերը շինուած են միմեանց մօտ, իսկ լեռնային մասում ցիրուցան։

Երբ դժուար է գիւղերի ճիշտ թիւը իմանալ, հասկանալի է որ աւելի դժուար է որոշել այդ գիւղերում ապրող բնակիչների թիւը։ Ընդունուած է հաշուել 35—40,000 բնակիչ, որոնց մեծամասնութիւնը կազմում են թիւրքերը։ Բայի թուրքերից, Սալմաստում ապրում են նաև հայեր, քրդեր, ասորիներ, հրէա-

*) Մակար կաթողիկոսի տապանաքարը, եթէ չեմ սխալում, այս հանքից է բերուած։

**) Ճիշտ կերպով որոշել Սալմաստի գիւղերի թիւը դժուար է, որովհետև Սալմաստում (յատկապէս լեռնային մասում) կան այնպիսի գիւղեր, որոնք այսօր գոյութիւն ունին, իսկ վաղը՝ ոչ։ Դրա պատճառներն են ա. քրդական ասպատակութիւնները, բ. գիւղատէր աղաների կամայականութիւնը։ Տեսնում էք լանկարձ այս ինչ աղայի հողի վրայ 2—3 կամ աւելի տարիներից ի վեր բնակութիւն հաստատող շինականները (մարաները), որոնք շինել են իրանց համար բնակարաններ, լանկարձ թողնում են հեռանում կամ աղայի հրամանով, կամ թէ իրանք կամով են ընտրում այդ ճանապարհը, աղաների անխիղճ զրկանքներին զիմանալ չը կարողանալով։

ներ, չնչին քանակութեամբ էլ օսմանցի թուրքեր (սիւննիներ)։ Սալմաստի ներկայ կենտրոնական քաղաքն է Դիլման, որ ունի աւելի քան 1000 տուն բնակիչ թուրքեր, որոնք ապրում են քաղաքին կից համանուն աւանում։ Դիլմանումն է գտնուում Սալմաստի դատաւոր-կառավարչի բնակարանը և դատարանը (հիւքիմէթ)։ Այստեղ է նստում նոյնպէս քրիստոնեաների դատաւորը — սարփարաստը, Դիլմանումն է գաւառական պոստ-հեռագրատունը, մաքսատունը, բանտը, շուկան և արհեստանոցը։ Ամեն կիրակի օր այստեղ լինում է տօնավաճառ, ուր վաճառ են հանում և փոխանակում գլխաւորապէս Սալմաստի զսնա-զան բերքերը և ազգաբնակութեան արդիւնագործութեան արդիւնքը։

Սալմաստի ընդհանուր կառավարիչ-դատաւորը կոչւում է հաքիմ։ Սա խոյի դատաւորի-հաքիմի փոխանորդն է համարւում և ենթարկւում նրա անմիջական իրաւասութեան։

Սալմաստի հաքիմը ընտրւում է թաւրիդի կամ ուրիշ խօսքով՝ Ատրպատականի նահանգապետի կողմից։ Դատաւորն իր պաշտօնի համար ոռճիկ չէ ստանում, ընդհակառակն նա է վճարում որոշ քանակութեամբ մի գումար նահանգապետին, որով դառնում է մի տեսակ կապալառու։ Ստանձնելով իր պաշտօնը հաքիմը պէտք է իր խնամքին յանձնուած ժողովրդից գոյացնի այնպիսի մի գումար, որով կարողանայ թէ՛ նահանգապետին վճարելիք տուրքը հայթայթել և թէ՛ իր ծախքը հոգալ ու փող աւելացնել։ Պաշտօնավարութեան այդ ձևը հաքիմին հնարաւորութիւն է տալիս ժողովրդին կեղեքելու, հարստահարելու և ամեն տեսակ զեղծումներ գործելու։

Հաքիմը այսպէս ասած բազմակողմանի իրաւունքի տէր է, և՛ կառավարիչ է, և՛ դատաւոր է, և՛ զինուորական հրամանատար, եթէ կամենում էք՝ և՛ ֆինանսների մինիստրութեան գործակալ է, և՛ երկրագործութեան մինիստրի ներկայացուցիչ է և այլն և այլն։ Իսկ այս բոլոր իրաւունքները վայելող հաքիմի միակ գործն է առաւօտից մինչև երեկոյ նստել և սպասել գանդատաւորներին։ Դատաւորը իր ամբողջ պաշտօնավարութեան ընթացքում միայն մի ձգտում ունի, այն է շատ փող կորզել ժողովրդից։

Հաքիմը ժողովրդի համերաշխ բողոքով անմիջապէս պաշտօնանկ կարող է լինել, թէկուզ նա հազիւ իր պաշտօնավայրը հասած լինի։

Ամուսնական ժառանգական խնդիրները լուծւում են չարքով։

Շարժն պարսից կրօնական առեանն է, որի վարիչները հողեորականներն են:

Ինչպէս ամբողջ Պարսկաստանում, նոյնպէս և նրա հեռաւոր ծայրերից մէկում—Սալմաստում հողատիրութեան սիստեմը, հողային հարկերի համար սահմանուած օրէնքը զանազանակերպ է: Այդ տեսակէտից Սալմաստի գիւղերը կարելի է երկու խմբի բաժանել—խալիսէ և աղալը:

Խալիսէ կոչուում են այն գիւղերը, որոնք արքունի սեփականութիւն են համարուում. Սալմաստի գիւղերի մեծագոյն մասը խալիսէ է: Սրանք էլ երկու խմբի են բաժանուում. ա. այն գիւղերը, որոնք արքունիքից գնուած են գիւղում ապրող գիւղացիների կողմից. այդ կարգի գիւղերի բնակիչները հողի հարկը—բերքի $\frac{1}{10}$ ուղղակի տէրութեան գանձարանին են վճարում. բ. այն գիւղերը, որոնք արքունիքից գնուած են ոչ թէ գիւղացիների կողմից, այլ մի կամ մի քանի փողատէրերի կողմից: Գիւղացիները այդ դէպքում հարկը վճարում են այդ գիւղատէր կոչուած աղաներին: Այդ կարգի գիւղերի բնակիչները իբրև հարկ վճարում են ոչ թէ բերքի $\frac{1}{10}$, այլ $\frac{1}{9}$, $\frac{1}{8}$ և աւելի շատ:

Աղալը կոչուում են այն գիւղեր, որոնք աղաների սեփականութիւն են կազմում: Աղան իր սեփական հողը տալիս է գիւղացիներին, որոնք այդ հողի վրայ բնակութիւն են հաստատում, բնակարաններ շինում, հողը մշակում և իրանց աշխատութեան արդիւնքի $\frac{1}{3}$, նոյնիսկ $\frac{1}{2}$ մասը աղաներն են վերցնում: Այդ կարգի գիւղերի բնակիչները կատարեալ ճորտեր են: Բացի նրանից որ գիւղացիներից աղաները վերցնում են գոութեառ, նրանց քրտնքի արդիւնքի կէս մասը, նրանք գիւղացիներին ձրի ծառայացնում են, իսկ իրանց ցանկացած ժամանակն էլ գիւղացիներին գիւղից հանում քցում են դուրս:

Թէ գիւղատէր աղաները, թէ նրանց ներկայացուցիչները և թէ հարկ հաւաքող զանազան կապալառուներ ամենաանխիղճ կերպով գիւղացիներին ճնշում, կոշտատում, հարստահարում են:

Հաւաքում են գիւղացիներից հարկ, արքունի տուրքի կրկնապատիկը, նոյնիսկ եռապատիկը, և որովհետև փողատէր են, նրանք ամեն տեսակ կամայականութիւն կարող են դործ դնել ժողովրդի բողբոջ ճնշելու համար: Շատ հազուագիւտ դէպքերում ժողովուրդը կարողանում է կապալառուի ապօրինի պահանջների դէմը՝ բողբոջել:

Կան այնպիսի փողատէր գիւղատէրեր, որոնց ազդեցութիւնը գիւղում աւելի մեծ է քան թէ գաւառի հաքիմինը: Ինքը գիւղատէրը կամ նրա ներկայացուցիչն է կարգադրում գիւղում ծագած վէճերը, կռիւները: Շատ անգամ է պատահում, որ հա-

Ջիմի ռոտորադրեալները (Ֆարրաշները), որոնք դատաւորի կողմից գալիս են գիւղացիներին մի որ և է հրահանգ տալու, կամ առաջարկութիւն անելու, ծեծուում են գիւղացիներին և գիւղից վռնդւում: Դատաւորը լռութեամբ է տանում այդ անարգանքը, երբ տեսնում է որ գիւղատէրը փողատէր է: Սմենակենսական ինքիւրներն անգամ Պարսկաստանում փողով են լուծւում:

Սալմաստի ազգաբնակութեան գլխաւոր զբաղմունքն է երկրագործութիւն, անասնապահութիւն, այգեգործութիւն:

Երկրագործութեան համար Սալմաստի հողը, ինչպէս մենք տեսանք, բաւական մեծ յարմարութիւն ունի: Բայց երկրագործութիւնից ժողովուրդը շատ քիչ արդիւնք է ստանում: Նախ՝ ինչպէս իմացանք, երկրագործի աշխատանքի մինչև իսկ $\frac{1}{3}$ մասը անցնում է գիւղատէր կամ կապալառու աղաների ձեռքը: Երկրորդ՝ հողը տարէց տարի անցնում է մի քանի վաշխառուների ձեռքը: Երրորդ՝ ժողովուրդը տարէց տարի բազմանում է, իսկ հողը թուլանում: Թէև Սալմաստում մշակելու յարմար հողի քանակութիւնը շատ մեծ է և կարելի է տարէց տարի ընդարձակել մշակելի հողերի քանակը, բայց դա՝ Սալմաստում ներկայումս հնարաւոր չէ, գլխաւորապէս քրդերի պատճառով: Նոյն իսկ շատ գիւղեր քրդերի ասպատակութիւնների ենթակայ լինելով, վերջին տարիները աւերակ են դառնում, իսկ հողերը մնում են անմշակ:

Որքան Սալմաստի դաշտային մասը յարմար է երկրագործութեան համար, նոյնքան և էլ աւելի լեռնային մասը իր ճոխ և ընդարձակ արօտատեղիներով յարմար է անասնապահութեան համար: Չը նայած դրան, անասնապահութիւնը Սալմաստում զարգացած չէ, դա էլ նոյնպէս քրդերի պատճառով, որովհետև լեռները իրանց անսպասելի արօտամարգերով անմատչելի են մնում Սալմաստի ընդհանուր ազգաբնակութեան. քուրդն է միայն համարձակւում աներկիւղ այդ լեռների վրայ արածացնել իր ոչխարն ու տաւարը, այն էլ շատ չնչին քանակութեամբ, համեմատելով արօտատեղերի ընդարձակութեան հետ: Քուրդի տարտափը չէ թողնում որ Սալմաստի ընդհանուր ազգաբնակութիւնը օգտուի լեռների վրայ տարածուող արօտատեղերից, իսկ դաշտային մասը, որ ամբողջապէս ծածկուած է հացաբոյսերի արտերով, անտառներով և այգիներով, շատ աննշան քանակութեամբ խոտաւէտ արօտամարգեր ունի: Միջին հաշուով իւրաքանչիւր տուն հազիւ թէ կարողանայ մի ոչխար պահել: Կաթնատու անասուններից Սալմաստում պահւում են գոմէշ, կով և ոչխար: Մսացուի համար ոչխար ու տաւար բերում են քրդերը զանազան կողմերից:

Այգեգործութիւնից էլ շատ մեծ արդիւնք չէ ստացուած։ Խաղողի բերքը տարէց տարի նուազում է, այդ պատճառով էլ խաղողի այգիների թիւը տարէց տարի պակասում է։ Այգիները քանդում են և դարձնում անտառ կամ արտ։ Ինչպէս խաղող, այնպէս և միւս պտուղները չեն արտահանում Սալմաստից դուրս, այլ փոխադրւում են գաւառի զանազան մասերը։

Գինու համար Սալմաստի խաղողը չէ բաւականանում, բերում են նաև Սալմաստի շրջակայքից։ Միայն Սալմաստի խաղողից տարեկան հազիւ թէ 40,000 վեդրօ գինի ստացուի ներկայումս։

Արհեստը, որ բացառապէս թիւրքերի ձեռքումն է, խիստ ողորմելի և նահապետական վիճակի մէջ է գտնւում։ Յիշենք այստեղ գոյութիւն ունեցող արհեստներից մի քանիսը. որմնադրութիւն, կօշկակարութիւն, համետագործութիւն, երկաթագործութիւն, պղնձագործութիւն, հիւսնութիւն և այլն։

Առևտուրն ու վաճառականութիւնն էլ նախանձելի վիճակի մէջ չեն գտնւում, թէև տարէց տարի կրիայի քայքայում առաջ են գնում։ Առևտուրի նիւթերն են տեղական (պարսկական) արդիւնագործութիւնն ու բերքերը, ինչպէս նաև արտասահմանից ներմուծուած ձոթեղէնները, տնային կահ-կարասիքը, թէյ, չաքար, նաւթ և այլն։

Մինչև վերջին ժամանակները Սալմաստի առևտրական հրապարակի վրայ գլխաւոր տեղը գրաւում էին ֆրանսիական ապրանքները (որոնք Սալմաստ մտնում էին Պօլսի-Տրապիզոնի վրայով), իսկ այժմ հետզհետէ ֆրանսիականը տեղի է տալիս ռուսականին, մասնաւորապէս այն զիջումի շնորհիւ, որ Ռուսաստանն անում է Պարսկաստան մտնող մի քանի տեսակ ապրանքների՝ օր. չիւրի, չայի, չաքարի, նաւթի համար։

Սալմաստի վաճառականութեան առաջադիմութեան մեծապէս արգելք է լինում հաղորդակցութեան ճանապարհների տուած անյարմարութիւնը։

Հաղորդակցութեան ճանապարհներ կան Սալմաստից—Թաւրիզ, Շահթախտ, Զուլֆա, Խոյ, Ուրմի, Վան, բայց բոլոր այդ ճանապարհները բնութեան ձեռքով են չլինուած, չը կան խճուղիներ գոնէ ապրանք փոխադրող կառքերի համար, հէնց այդ պատճառով էլ ինչպէս ճանապարհորդների երթևեկութիւնը, նոյնպէս և ապրանքների փոխադրութիւնը կատարւում է ուղտերի, ձիերի, և էջերի միջոցով։ Աւելացրէք դրա վրայ և ճանապարհների անապահովութիւնը։

Չը նայած որ Պարսկաստանը խիստ և կոպիտ պատիժներ է նշանակել աւազակութեան մէջ բռնություններին, այնուամենայ-

նիւ աւազակութիւնը շատ սովորական զբաղմունք է իրանց կեանքից ձեռք վերցրած քուրդերի և թուրքերի համար *):

Սալմաստից պոստային հաղորդակցութիւնը, ինչպէս Ատուր-պատականից դուրս Պարսկաստանի միւս մասերի, նոյնպէս և արտասահմանի հետ լինում է թաւրիղի վրայով: Թաւրիղ-Սալմաստ պոստային զիծը շարունակւում է մինչև Ուրմի: Պոստային երթևեկութիւնը Սալմաստում լինում է շաբաթը մի անգամ միայն: Երթևեկութիւնը կատարւում է ձիերի միջոցով, նեղն ընկած դէպքում ձիերին օգնում են էշերը:

Սալմաստի թուրքերը աշխատանքը են, սակաւապէտ, տոկուն, քշով գոհացող **) և բնաւորութեամբ հանգարտաբարոյ են, համեմատելով Ստրպատականի միւս մասերում, օր. Ուրմիում, թաւրիղում ապրող թուրքերի հետ: Չը նայած դրան, թուրքերը համեմատաբար ամենաաղքատ ժողովուրդն են Սալմաստում: Թուրք ժողովուրդը սաստիկ հարստահարւում է աղաների, թուրք վաշխառուների ձեռքով:

Չը նայած կրօնական խիստ ատելութեան, Սալմաստի թուրքերը իրանց դրացի քրիստոնեայ հայերի հետ լաւ յարաբերութեան մէջ են: Թուրքերը խոստովանում են, որ եթէ հայերը չը լինեն, իրանք չեն կարող ապրել: Հայերն են որ նրանց գործ են տալիս, նրանց աշխատանքը բաւարար կերպով գնահատում: Իրանց մէջ փոխադարձ վստահութիւն չը գտնելով, հայերին վստահելի ազգ են ճանաչում:

Քուրդերը, որ ապրում են Սալմաստի արևմտեան և հարաւային կողմերում փռուող լեռների վրայ, Սալմաստի ամենասահմանադիտ, և վրաստակար տարրն են: Իրրև լեռնական ժողովուրդ, նրանք զբաւել են Սալմաստի գեղեցիկ լեռները և զբաղւում են անասնապահութեամբ: Չը նայած որ նրանց հողերը մեծամեծ յարմարութիւններ են ներկայացնում նաև երկրագործութեան համար, բայց քուրդը սովոր չէ հանգիստ մի տեղ նստելու և իր աշխատանքով ապրելու: Քուրդի ամենասիրելի և հոգեկան բաւականութիւն պատճառող զբաղմունքն է աւազակութիւն, արիւնհեղութիւն: Սալմաստեցի քուրդը կողոպտում է և՛ թուրքին, և՛ հրէային, և՛ ասորուն, բայց առանձին հաճոյք է զգում հայ-

*) Չարմանալին այն է որ ճանապարհների ապահովութեան համար նշանակուած պահապանները — զարասօրաններն են աւազակութեամբ զբաղողները կամ աւազակներին դիւրութիւն տուողները:

**) Ամառուայ շոք և երկար օրերին սալմաստեցի թուրքը իր մէկ էշի հետ առատօտից մինչև երեկոյ չարաչար աշխատում է՝ աղբ, հող, քար կրելով, իսկ իր և իր էշի օրավարձը ո՞րքան լինի որ նա գոհ մնայ—ընդամենը 15—20 կոպէկ, Թէև 10 կոպէկով էլ նա Ալլահին փառք է տալիս:

քրիստոնեայի հետ գործ ունենալ: Վերջին 5—6 տարիներում 5—6 հայաբնակ գիւղ աւերակ դարձրին, բնակիչներին ստիպեցին գաղթել: Քրդերը չեն վախենում Սալմաստի կառավարութիւնից, հէնց այդ պատճառով էլ գործում են, ինչ որ իրանց համար ցանկալի է: Անշուշտ Սալմաստն էլ սահմանակից Վանի վիլայէթի հայ գիւղերի վիճակին վաղուց ենթարկուած կը լինէր, եթէ Սալմաստի ժողովուրդը մի ուրիշ բաւական զօրաւոր միջոցով քրդերի ասպատակութիւնը չը սանձահարէր: Դա ինքնապաշտպանութեան միջոցն է: Սալմաստում չը կայ զինուորական—մշտական ոյժ, դրա փոխարէն ժողովրդին, ինչպէս ամբողջ Պարսկաստանում, նոյնպէս և այստեղ իրաւունք է տրուած զէնք պահել՝ վտանգաւոր դէպքերում պաշտպանուելու համար:

Ասորիները, որոնք ապրում են Խոսրովա, Իւլա գիւղերում, նախանձելի դիրք չունեն. տղամարդկանց մեծագոյն տոկոսը եւրոպայում և Ամերիկայում խաչագողութեամբ է պարապում, իսկ իգական սեռը շնորհիւ այդ հանգամանքին անձնատուր է եղել անբարոյականութեան:

Հրէաներն ապրում են Քէօհնէ—չըհէրում, զբաղւում են առևտրով, հարուստ են, ղեկավարւում են միեւնոյն հրէական սկզբունքներով, հասկացողութիւններով և կենցաղավարական պայմաններով:

Գ.

Հայաբնակ գիւղերը և հայերի թիւը.—Գաղթականութիւնը դէպի դուրսը և դէպի ներսը.—Հայերի կառավարութեան ձևը.—Սարփարաստութիւնը և ներկայ սարփարաստները.—Հայերի զբաղմունքը.—Երկրագործութիւն.—Վաճառականութիւնը.—Շիլա ներկելու արհեստը մօտիկ անցեալումը.—Պանդխտութիւն.—Պանդուխտների թիւը.—Նրանց զբաղմունքը և պանդխտակայրը.—Պանդխտութեան օգուտները և վնասները.—Ժողովրդի տնտեսական վիճակը.—Տնտեսական չետադիմութիւնը և նրա պատճառները.—Տուգանքը.—Վաշխառութիւնը.—Վենսական մթերքի թանգանալը.—Վեանքի բարդանալը.—Հայի թանգութիւնը և արհեստական սովը 1897—1900 թ.—Քրդական ասպատակութիւնը:

Մասնաւորներ այժմ մեր խօսքը Սալմաստում ապրող հայերի մասին:

Սալմաստի ազգաբնակչութեան $\frac{1}{4}$ մասը մօտաւորապէս կազմում են հայերը, որոնց թիւը հասնում է մօտ 10,000-ի: Ներկայումս հայերն ապրում են հետեւեալ գիւղերում. Հաֆթուան, Փայաշուկ, Մահլամ, Սառնա, Սանամէրիկ, Ղալասար, Սաւրա, Հինքաղաք, Ախտախանէ, Ղզլճա, Քալաչան, Այան, Դրիչկ,

Շէյթանավա, Վառդան, Քէօջամիշ, Խոսրովա, Իւլա, Ճարա, Զավաջիւկ, Աղիսմայէլ:

Հայաբնակ գիւղերի և հայերի թիւն անցեալ դարի առաջին քառորդում աւելի մեծ է եղել քան այժմ: Բազմաթիւ քրդաբնակ, թիւրքաբնակ գիւղեր, ուր այժմ մի տուն անգամ հայ չը կայ, մինչև 1828 թուի ռուս-պարսկական պատերազմը հայերի ձեռքումն էին: Յիշեալ պատերազմին անմիջապէս յաջորդող գաղթականութիւնը դատարկեց ինչպէս Խոյի և Նոյնպէս և Սալմաստի հայաբնակ գիւղերը, նրանց բնակիչներին քչեց գէպի երասխի միւս ափը—Երևանի նահանգը: Այժմ այդ գիւղերից շատերը միայն իրանց անուոններով, կիսաքանդ եկեղեցիներով, մատուռներով, գերեզմանոցներով մեզ յիշեցնում են, որ մի ժամանակ հայաբնակ են եղել (Աշնակ, Համբաւանաւա, Սօֆիավա, Վերին-Դէրիկ և այլն):

Գաղթականական հոսանք Սալմաստից գէպի Ռուսաստան լիշեալ պատերազմից յետոյ մինչև այժմ համարեա թէ շարունակւում է, բայց դանդաղ կերպով. իսկ 1896—97 թուերից սկսած այդ հոսանքն աւելի և աւելի ընդարձակ ծաւալ է ստանում:

Ամեն անգամ և ամեն տեղ, հայը երբ ենթարկուել է անխիղճ բռնակալների բարոյական ճնշման կամ մանաւանդ ֆիզիկական կոպիտ ուժին, ստիպուած է եղել, հնարաւոր գէպքերում, թողնել իր մայր հայրենիքը և բնակութիւն հաստատել մի այնպիսի միջավայրում, ուր չը կայ ճնշումն, ուր նա հնարաւորութիւն կ'ունենայ իր արդար քրտինքի արդիւնքը վայելել: Հէնց այդ հանգամանքով էլ բացատրւում է Սալմաստի հայի գաղթականութեան պատճառը: Նրա յանցանքը կամ մեղքը նրանումն է կայանում միայն, որ նա դժբախտութիւն է ունեցել ապրելու իրանից տարբեր հասկացողութիւն, տարբեր կրօն ունեցող և տարբեր սկզբունքներով ղեկավարուող մոլեռանդ, աւազակաբարոյ և բարբարոս ժողովուրդների հետ: Ընկալա, Շիդան, Հովադար, Փարիկ, Հախվերան, Վառդան և այլ գիւղերը, որոնք այսօր կամ բոլորովին դատարկ կամ հազիւ 2—3 տուն հայ բնակիչ ունենան, միայն վերջին 4—5 տարիների ընթացքում ենթարկուեցին քրդական աւերածութեան: Լեռնաբնակ հայերը կամաց-կամաց տեղափոխւում են դաշտային գիւղերը, իսկ դաշտավայրի գիւղացիները գէպի երասխի միւս ափը: Իւրաքանչիւր տարի աւելի քան 50 տուն հայ ընտանիք գաղթում է Ռուսաստան: Բայց դարմանալին այն է որ այդ գաղթականութիւնը վերսկսուեց ներկայ Մուզաֆէր-էդդէն շահի օրով, որ ըստ երևութին ջանք է ցոյց տալիս իր հաւատարիմ հայ հպատակնե-

րին ապահովել, պաշտպանել նրանց և ամեն կերպ օգնել նրանց առաջադիմութեան ասպարիզում:

Սալմաստը թէև իր աննպաստ պայմաններով բնիկ հայերից դատարկուում է, բայց միւս կողմից մենք տեսնում ենք, որ նա գաղթավայր է հանդիսանում աւելի բարբարոս հալածանքի ենթարկուող մի ուրիշ միջավայրում ապրող հայերի համար:

1877—78 թուի արեւելեան պատերազմի ժամանակ, երբ ամբողջ Վասպուրականը քրդական սանձարձակ ասպատակութեան, աւերածութեան էր մատնուած, Սալմաստի սահմանակից Աղբակ գաւառից հազարաւոր հայեր թողին իրանց հողն ու ջուրը և Սալմաստ ապաստանեցին:

1895—97 թ. Տաճկաստանի յայտնի արհաւիրքների ժամանակ կրկին անգամ Վասպուրականից դէպի Սալմաստ գաղթականութեան ճանապարհ բացուեց, որ և մինչև այսօր շարունակուում է: Աւելի քան 3000 գաղթականների շատ չնչին մասը հայրենիք վերադարձաւ, կամ Կովկաս անցաւ, իսկ մեծագոյն մասը Սալմաստում տեղաւորուեց *):

Այսպէս մենք տեսնում ենք որ Սալմաստը իր ներկայ պայմաններով մի կողմից բնիկ հայերին ստիպում է հեռանալ, իսկ միւս կողմից դրսից գաղթողներին ապաստան տալով, մի կերպ պատսպարում է նրանց, և մասամբ այդ հանգամանքին վերագրելու է այն, որ այսօր Սալմաստը մնում է դարձեալ՝ իբրև Ատրպատականի ամենահայաշատ գաւառը:

Վերոյիշեալ հայաբնակ գիւղերից առաջին վեց գիւղերը Հաֆթուան, Փայաջուկ, Մահլամ, Սառնա, Սանամէրիկ և Ղալասար՝ զուտ հայաբնակ են: Հայերի մեծամասնութիւնը այդ վեց գիւղերումն է տեղաւորուած: Ամենամեծ գիւղն է Հաֆթուանը, որ մօտ 300 տուն բնակիչ ունի, Փայաջուկը՝ 240 տ. բ., Մահլամը՝ 200 տ. բ. և այլն: Թիւրքախառն գիւղերից Սաւրան ունի մօտ 100 տ. բ. հայ, Հին-Քաղաքը՝ 85 տ. բ. հայ, Ախտախանան՝ 60 տ. հայ, իսկ մնացածները՝ 4—40 տ.:

Մինչև 80-ական թուականները Սալմաստի հայերը են-

*) 1897—98 թուի գաղթականները, որոնց թիւը 2000-ի էր հասնում, սոսկալի տանջանքների ենթարկուեցին Քաւրիղի իշխանութեան հրամանով (այն ժամանակուայ Ատրպատականի նահանգապետի—Սմիր-Նիզամի հրահանգով). գաղթականները ձմեռուայ խիստ ցուրտ ու բուքին երկար ժամանակ դէս ու դէն—Քաւրիղ, Ղարաղաղ, Խոյ—մերկ ու քաղցած թափառելուց յետոյ հազիւ 1898 թուին իրաւունք ստացան Քէհրանից՝ Սալմաստում տեղաւորուելու: Փաստերով ապացուցուած է որ Խոյի տաճկական հիւպատոս Ռիզա-բէյի կաղմած ծրագրովն էր որ գաղթականները Պարսկաստանում այդ օրինակ անգթութեան ենթարկուեցին:

Թարկում էին Սալմաստի հաքիմի իրաւասութեան, բայց որովհետեւ քրիստոնեաները՝ իբրեւ ոչ ուղղափառներ՝ համարձակ չէին կարող ցանկացած ժամանակ պարսիկ պաշտօնեաների մօտ գնալ, մտնել, դուրս գալ, յիշեալ Թուականների սկզբներին խնդրեցին կառավարութիւնից՝ որ իրանց համար առանձին քրիստոնեայ կառավարիչ նշանակուի։ Քրիստոնեաների խնդիրը կատարուեց և այդ օրուանից սկսած Սալմաստի քրիստոնեաները ունեցան իրանց քրիստոնեայ կառավարիչը, որ կոչւում է սարփաւաս։ Սկզբում ժողովուրդն ինքն էր ընտրում սարփաւաստին և իւրաքանչիւր տուն իբրեւ ոռձիկ վճարում էր սարփաւաստին տարեկան 1 շրան (1 շրանի արժէքը այն ժամանակ հաւասար էր ուսական 14 կոպէկի)։ Բայց այդ կարգը ժամանակի ընթացքում կամաց-կամաց փոփոխութեան երթարկուեց։ Քրիստոնեաների ձեռքից սարփաւաստութեան պաշտօնը անցաւ պարսիկների ձեռքը, ապա ընտրութեան իրաւունքն էլ մնաց Թաւրիզի իշխանութեան—արտաքին գործոց նախարարութեան Թաւրիզի գործակալին—Քարգիւզարին։ Իսկ վերջին 5—6 տարիներում սարփաւաստութիւնը այնքան արդիւնաւոր պաշտօն համարուեց, որ չահամու պարսիկները սկսեցին միմեանց ձեռքից խլել այդ պաշտօնը՝ 1000—2000 թուման վճարելով քարգիւզարին, որով սարփաւաստի ընտրութիւնը նոյն ձևն ստացաւ, ինչ ձևով որ ընտրում են միւս պաշտօնեաները ամբողջ Պարսկաստանում։ Շնորհիւ այդ հանգամանքին վերջին ժամանակները՝ սարփաւաստները սկսեցին ամենածայրայեղ կերպով հայերին հարստահարել և կեղեքել։ Ներկայումս գոնէ սարփաւաստները բացի ժողովրդին հարստահարելուց ոչ մի օտուտ չեն տալիս քրիստոնեաներին՝ իբրեւ կառավարիչներ։ Ժողովուրդն իր հաւատը և վստահութիւնը կորցրել է դէպի սարփաւաստի արգարամտութիւնը, այդ պատճառով էլ շատ հազուադէպ դէպքերում Սալմաստի քրիստոնեան գիւմում է սարփաւաստին մի որևիցէ դատական խնդրի առիթով։ Նրանք տեսնելով որ սարփաւաստները միայն իրանց կաշառքի քանակութեամբ են վճռում խնդրի այս կամ այն կերպ լուծումը, գիւմում են գիւղական հողաբարձութեան կամ հոգ. իշխանութեան։

Թէև ժողովրդի բողոքով Թաւրիզի հոգ. իշխանութիւնը կարող է սարփաւաստին անմիջապէս պաշտօնանկ անել տալ (ինչպէս որ 1899 թ. սրբ. Այվատեանը 3 սարփաւաստի պաշտօնից հեռացրեց), բայց դրանով հնարաւոր չէ չարիքի առաջն առնել։ Մի չահամու սարփաւաստին չէ որ յաջորդում է մի ուրիշ աւելի սրիկան։ Միակ միջոցը՝ սարփաւաստների ոտնձգութիւնից ազատուելու համար մնում է կրկին վերցնել սարփաւաս-

տութիւնը և ենթարկուել հաքիմի իրաւասութեան: Փոխանակ երկու գրպանների մի գրպան լեցնել «Երկու չարեաց փոքրագոյնը» դա է, այգպէս էլ ցանկանում են Սալմաստի հայերը: Դժուար չէ այդ ցանկութիւնն իրագործել—հարկաւոր է մի հանրագիր: Իսկ դժուարութիւնը հէնց այդ հանրագիրը պատրաստելու մէջն է, որովհետեւ մի փոքր համերաշխութիւն է հարկաւոր, որ ներկայումս Սալմաստում հեշտութեամբ չէ կարելի ձեռք բերել *):

Սալմաստի հայերը ներկայումս զբաղւում են երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ, անտառապահութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ նաև վաճառականութեամբ:

Երկրագործութեան վրայ սկզբում այնքան մեծ ուշադրութիւն չէին դարձնում ցորենի սաստիկ աժանութեան պատճառով: Բայց վերջին տարիների թանգութիւնը հողի գինը բարձրացրեց և ժողովուրդը սկսեց առանձին կարևորութիւն տալ երկրագործութեան: Հողը ուժեղացնելու համար մի քանի տարիներեց ի վեր սկսել են արտերը աղբել: Իրանք սալմաստեցի հայերը շատ հմտութիւն չունեն երկրագործութեան մէջ: 1978 թուին՝ Աղբակից Սալմաստ գաղթող հայերը աւելի ծանօթ են երկրագործութեան արհեստին և Սալմաստի հայերը իրանց արտերի հերկելը, ցանելը, ջրելը ընդհանրապէս դրանց են յանձնում:

Հայ գիւղերի մեծամասնութիւնը թէև խալիսէ է, բայց յանձնուած է գիւղատէր անհատների, որոնք հետզհետէ աւելացնում են հարկի քանակութիւնը, փոխ. տասանորդը (0,1) վերցնելու, ստանում են $\frac{1}{8} - \frac{1}{3}$: Զուտ հայաբնակ գիւղերից Ղալասարը և Հաֆթուանը գիւղացիների սեփականութիւնն է: Յիշեալ գիւղացիները առանց մի ո և է երկրորդական միջնորդի կամ գիւղատէր աղայի երեսը տեսնելու, իրանք հարկը հաւաքում են և թաւրիղի առաջնորդարանի միջոցով յանձնում են կառարարութեան **): Սառնա գիւղը՝ բառի բուն նշանակու-

*) 1899 թուին այդ նպատակով կազմուեց մի խնդրագիր բարձրագոյն իշխանութեան ներկայացնելու նպատակով: Գիւղերի մեծամասնութիւնը լանձին իրանց ներկայացուցիչների ստորագրեց այդ խնդրագիրը, բայց երբ հերթը հասաւ մի քանի վաճառականների (որոնց ձայնը խիստ ազդու է), գործը խանգարուեց: Նրանք չը ստորագրեցին, որովհետև չը կամեցան այդ ժամանակուայ սարկարաստի—Միրզա-Ալի Խանի—որ ի գէպք է աւել Սալմաստի ամենաարիկայ, աւաղակ, անկուշտ սարկարատն է եղել—խաթրին կպչել...

**) Հաֆթուան գիւղը մինչև 1894 թիւը զանազան գիւղատէրերի ձեռքով հարստահարւում էր: Բայց լիշեալ թուի լունիսին, երբ գիւղատէր Ղալաբալին մտաւ Հաֆթուան և իւր անտանելի պահանջներով գիւղացիներին զրոյեցրեց, ամբողջ Հաֆթուանցիների կողմից խիստ ընդդիմութեան

թեամբ աղալըդ է, այսինքն 2—3 աղաների սեփականութիւն է և գիւղացիները հարկը նրանց են տալիս, բացի զանազան գորութեանց, հողից ստացած բերքի $\frac{1}{3}$ աղաներն են ստանում:

Շնորհիւ այն հանգամանքին որ հայ գիւղերն ընդհանրապէս կապալառուների ձեռքումն են, հայերը երկրագործութիւնից այնքան էլ մեծ արդիւնք չեն ստանում:

Երկրագործութիւնից յետոյ հայերի սիրելի զբաղումն է այգեգործութիւնը, որից ստացած արդիւնքը հազիւ թէ իրանց տնային գործածութեան համար բաւականայ: Միայն խաղողից ստացած գինին է ծախւում, նա էլ հէնց գիւղի մէջ: 12 հայաբնակ գիւղերը միայն այգի ունեն:

Անասնապահութիւնը շատ չնչին տեղ է բռնում Սալմաստի հայի զբաղմունքների մէջ: Վերև մենք արդէն ցոյց տուինք որ այդ զբաղմունքը Սալմաստում ընդհանրապէս զարգացած չէ քրդերի պատճառով, հայերն առանձնապէս աւելի ենթակալ են քրդական այդ ասպատակութիւններին և աւելի անկարող են և անոյժ:

Անտառաբանութիւնը հետզհետէ աւելի և աւելի մեծ ծաւալ է ստանում Սալմաստի հայերի զբաղմունքների մէջ: Ապագայում այդ անտառները Սալմաստի հայերին տնտեսական մեծ օգուտներ կարող են տալ, եթէ միայն նորանոր հիւանդութիւններ չը վնասեն դրանց, ինչպէս 1897 թուի հիւանդութիւնը, որ մինչև այժմ վնասել է հարիւր հազարաւոր բարդիներ:

Մինչև 90-ական թուականները Սալմաստի հայաբնակ գիւղերից յատկապէս Հաֆթուան, Փայաջուկ և Ղալասար ունէին բաւական արդիւնաւոր մի զբաղմունք: Նրանք բամբակի թելից գործում էին կտաւ, ներկում, դարձնում էին չիլա և արտահանում էին Պարսկաստանի զանազան կողմերը, ինչպէս նաև դէպի Երևանեան նահանգը: 1894—95 թուերին այդ զբաղմունքը վերջնականապէս դատարեց Սալմաստում, երբ ուսանական նուրբ ու ճաշակաւոր չիթն ընդհանուր գործածութեան մէջ մտաւ ինչպէս Երևանի նահանգում, նոյնպէս և Պարսկաստանում: Դա մի մեծ հարուած էր այդ արհեստով զբաղուողներին

ենթարկուեց: Ներկայ և ականատես էի այն տեսարանին, երբ հաֆթուանցի երիտասարդ պատանի, ծերունի, մանուկ և պառաւ քար ու փայտով լարձակում գործեցին աղալի տան վրայ և նրան ստիպեցին ամենակարճ ժամանակում իր ծառաների հետ փախչել Հաֆթուանից դուրս և միւս անգամ այնտեղ չը մտնել: Թէև այդ ընդդիմութիւնը բաւական նիւթական զոհողութիւն պահանջեց գիւղացիներից, բայց դրանով չաջողեցան նրանք գիւղն ընդմիջող աղատել գիւղատիրոջ կամայականութիւնից և իրանց փողով գնելով իրանց սեփականացնել:

համար: Շրջաչինների մի փոքր մասը՝ դալասարցիք, ինչպէս նաև փայաշուկցիներից ոմանք, որոնք չիլան արտահանում էին դէպի Ռուսաստան իբրև վաճառականներ, ինչպէս նաև արտահանութեան օրէնքներին ու պայմաններին բաւական ծանօթ անձնաւորութիւններ, շարունակեցին պարսկական ապրանքների արտահանութեան գործը Պարսկաստանից—Ռուսաստան. չիլայի փոխարէն սկսեցին արտահանել Ուրմիի, Մարաղայի և Թաւրիզի մրգեղէններից յատկապէս սաքզան ու նուշը: Որքան էլ հաղորդակցութեան ճանապարհների տուած դժուարութիւնները խիստ աննպաստ պայմաններ են ներկայացնում մրգեղէնների փոխադրութեան Պարսկաստանից—Ռուսաստան (գլխաւորապէս Աստրախան), այնու ամենայնիւ այդ զբաղմունքով պարապող վաճառականները մինչև այժմ չօշափելի չափով օգտուել են և առաջադիմել:

Բայց ինչպէս վերևն ասացինք, շրջաչինների միայն մի շատ չնչին մասը կարողացաւ վաճառականական ասպարէզի վրայ մնալ, իսկ ընդհանրութիւնը մնաց անգործ և ճարահատած՝ ընտրեց մի նոր ճանապարհ—դա պանդխտութիւնն էր:

Օտարութիւն գնալու սովորութիւնը թէև վաղուց յայտնի էր սարմաստեցի հային, բայց դա ընդհանուր և անհրաժեշտ պահանջ դարձաւ շրջագործութեան արհեստի դադարումից յետոյ և այն օրուանից սկսած մինչև այժմ աւելի և աւելի մեծ ծաւալ է ստանում:

Ներկայումս Սալմաստի հայերի 35⁰/₀ պանդխտութեան մէջ է. իսկ եթէ հաշուենք միայն աշխատելու ընդունակ տղամարդկանց թիւը, կը տեսնենք որ նրանց 75⁰/₀ պանդխտ է: (Սաւրան տալիս է ամենաբարձր ⁰/₀, այսինքն 90⁰/₀, Փայաշուկը՝ 83⁰/₀, Մահլամը նոյնքան, Հաֆթուանը նոյնպէս, մնացեալ գիւղերը համեմատաբար քիչ):

Սալմաստեցու պանդխտավայրը Անդրկովկասն է և Սև-ծովի ափի վրայ գտնուած նաւահանգիստները (ա. տեղը բոնում է Թիֆլիզ, ապա՝ Բաթում, Փոթի, Բագու, Ռոստով, Նովորոսիյսկ, Կերչ, Թէոդոսիա, Եալտա, Սևաստապոլ և այլն և այլն): Սալմաստեցի պանդխտների զբաղմունքն է մշակութիւն, բեռնակրութիւն, դոնապանութիւն, սալապանութիւն և այլն և այլն: Արհեստ սովորողների տոկոսը շատ չնչին է: Արհեստ չը սովորելու պատճառներն են նախ՝ միջոցների սղութիւնը, ապա այն հանգամանքը, որ Կովկասում ձեռք բերուած արհեստը Սալմաստում չէ քաջալերուած:

Սալմաստեցի հայ պանդուխտները իւրաքանչիւր տարի հայրենիք կարող են փոխադրել մօտաւորապէս տարեկան 200,000

ռուբլի: Միջին հաշուով իւրաքանչիւր պանդխտին ընկնում է տարեկան 100 ռուբլի: Հայրենիք փոխադրած այդ գումարը սալմաստեցին ձեռք է բերում իր կեանքի գնով: Նա յանձն է առնում ամեն տեսակ զրկանքներ ֆիզիկական թէ բարոյական: Աշխատութիւնը՝ ծանր, վարձատրութիւնը՝ քիչ, սնունդն՝ անբաւարար, բնակարանը՝ մութ ու խոնաւ—ահա այն դժոխային պայմանները, որոնց մէջ ապրում է պանդուխտ սալմաստեցին—պայմաններ, որոնք մի քանի տարուայ ընթացքում նրա ամուր կազմուածքը խորտակում, առողջութիւնը քայքայում են: Աւելացրէք դրա վրայ և այն՝ բարոյապէս փշացած չըջանից իւրացրած ակտերն ու մոլութիւնները, որ սալմաստեցին, ինչպէս նաև ամեն մի տգէտ, ռամիկ գիւղացի պանդուխտ, իւրացնում է օտարութեան մէջ իր անհասկացողութեան չնորհիւ: Սալմաստեցի պանդուխտներից սակաւաթիւ չեն նրանք, որոնք զոհ են գնում անառակութեան, հարեցողութեան և ուրիշ մոլութիւնների:

Ոչ մի ժամանակ սալմաստեցի հայը տնտեսապէս չէ ենթարկուել այնպիսի տագնապալի վիճակի, որպիսին այժմս է: 90-ական թուականների սկզբներից սալմաստեցիները սկսում են տարէց տարի դէպի յետ գնալ: Այդ հանգամանքն ունի իր բաղմաթիւ զօրաւոր պատճառները, որոնցից ամենազլխաւորներն են տուգանք վճարելու նորամուտ անիրաւ կարգադրութիւնը, վաշխառութիւնը, կենսական մթերքի թանգանալը, կեանքի պահանջների բարդանալը, հացի անսովոր թանգութիւնը, 1897—1900 թ. քրդական ասպատակութիւնները և այլն և այլն:

Այժմ մենք կանգ առնենք իւրաքանչիւր այդ պատճառների վրայ առանձին-առանձին:

Ա. Տուգանք վճարելու նորամուտ անիրաւ կարգադրութիւնը.—Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել խօսելու պարսիկ պաշտօնեաների ծայրայեղ շահամուլութեան մասին: Այդ անկուշտ տղրուկները սալմաստեցի հայերին կողոպտելու համար 1894 թուականից սկսած գտան մի շատ զօրաւոր պատրուակ—«Սալմաստում կան հայ յեղափոխականներ—ղաչաղներ»: Սալմաստի ամենամեծ պաշտօնեայից սկսած մինչև ամենափոքրը—հաքիմ, սարիարաստ, թէլէգրաֆ-բէիսի, շահագաթ, գիւղատէր խան կամ աղա ֆարբաջ, սարբազ—բոլորն էլ այդ միակ պատրուակով *) 4—5 տարուայ ընթացքում յատկապէս ֆայաջուկ, Հաֆ-

*) Պարսիկ պաշտօնեաների այդ արարքը մենք բացարձակապէս պատրուակ ենք համարում, որովհետև հարիւրաւոր փաստերը մեզ ցոյց են տալիս, որ նրանք այդ անխիղճ միջոցները գործ էին դնում միմիայն փող

թուան, Մահլամ. Ղալասար, Սարա գիւղերից ստացել են աւելի քան 100,000 թիւման (մօտ 200,000 ուռըլի) տուգանք: Սարսափելի չէ՞ դա: Երկրագործ, պանդուխտ գիւղացիքն իր չգործած յանցանքի համար այդքան խոշոր գումար միայն իբրև տուգանք տայ... Մենք երկար կանգ չենք առնում պարսիկ պաշտօնեաների այդ անխիղճ հարստահարութեան մանրամասնութիւնների վրայ—քանի որ դրա մասին Կովկասի հայ օրաթերթերից յատկապէս «Մշակ»-ի մէջ ժամանակին միշտ գրուել է:

Բ. Վաշխառութիւն.—Անակնկալ տուգանքները Սալմաստեցիներին գցեցին այս ու այն վաշխառուների ճանկը:—Մի ծերունի գաղթականի դիակ է գտնուել ջրի մէջ. Ղալասար և Փայաջուկ գիւղացիները մեղաւոր են: Վճուում է բացի դանազան նեղութիւններից, 7,000 ուռըլի վճարել իբրև տուգանք: Գիւղացին որտեղից գտնի այդքան փող: Պէտք է նորից նամակ գրէ պանդուխտ զաւակին, փող ինչդրի: Բայց սպասել անկարելի է: Վճռուած է, անմիջապէս պէտք է գործադրել: Ահա այդ աւելի անխիղճ միջոցը ստիպում է գիւղացուն գնալ վաշխառուի ոտքն ընկնել, որպէսզի նա վճարի իրան բաժին ընկած տուգանքը, մինչև որ փող ստանայ դարբերից: Տոկոսի սովորական չափը հարիւրին քսանհինգ է (25%) Սալմաստում. բայց նեղն ընկած ժամանակը որ պարտական է համարձակուում վաշխառուի հետ խօսք անել 0/0-ի մասին: Վաշխառուն ինքն է գրել տալիս մուրհակը, ինքն է վկաներին ստորագրել տալիս, տարուայ մէջն էլ 3—4 անգամ մուրհակը փոխում է: Չը կայ որ և իցէ միջոց վաշխառուներին զսպելու համար, (չը նայած որ չէրիով տոկոսով փող տալն արգելւում է): Յրէնքը, իրաւունքը, դատաստանը—բոլորն էլ փողի—վաշխառուի կողմն են: Պարտքով ապրող գիւղացին ինչպէս կարող է բողոքել վաշխառուի դէմ *):

Կորզելու համար 'նրանց մեծամասնութիւնը՝ գաղափար անգամ չունի, թէ ինչ է լեղափոխութիւն, ինչ էին անում հայ լեղափոխական կոչուածները Սալմաստում: Նրանք այժմ սաստիկ ափսոսում են, տեսնելով որ գաղթականական հոսանքը դրսից դէպի Սալմաստ կանգ է առել. որովհետեւ գաղթականներն էին նրանց անսպասելի փաստեր տուղները: Վերջին մէկերկու տարիների ընթացքում պարսիկ պաշտօնեաներից ոմանք իրանց ծառաներին ուղարկում են այս ու այն գիւղը, որպէս զի նրանք ընկերանան, հարբացնեն մի քանի փչացած, սրիկայացած գաղթականներին և մի անկարգութիւն ծագեցնեն՝ տուգանքի աղբիւր բանալու համար:

*) 1899 թուին Ատրպատականի առաջնորդ Ալվատեան եպ.-ը պատժի ենթարկեց վաշխառուական մեղքի համար Սալմաստի Փայաջուկ գիւղի լայտնի վաշխառու Մ. Մկրտիչ Մ. Գալստեանին. այդ խնդիրը, սակայն, առաջնորդին հասաւ ո՛չ թէ պարտապանի միջոցով, ոչ, այլ կողմնակի մարդկանց միջոցով, որոնցից ինչեւէ վաշխառուն իր վրէժը չետուրէր:

Ձը կայ մի գիւղ, որի բնակիչների մեծամասնութիւնը առանց պարտքի ապրել կարողանան: Օր. Փայաջուկ գիւղը, որ Սալմաստի առաջնակարգ գիւղերից մէկն է, բնակիչների 700/0 ներկայումս պարտքով է ապրում, իսկ սրանից 10 տարի առաջ հազիւ թէ 100/0:

Գ. Կենսական պիտոյքի թանգանալը.—Մինչև 80-ական թուականների վերջերը համարեա թէ Սալմաստում ամեն բան ձրի էր: 5 անդամից բաղկացած մի ընտանիք, եթէ ունէր մի բեռան տեղ արտ, նա տարեկան հազիւ թէ 25—35 ռուբլու կարէր ունենար: Իսկ այժմ այդ միւսնոյն ընտանիքը՝ միւսնոյն պայմաններով էլ եթէ ապրի, առնուազն կարէր կ'ունենայ 100—150 ռուբլու: Թէ ո՞րքան է թանգացել կենսական պիտոյքը վերջին 10 տարուայ ընթացքում, դա ցոյց կը տայ հետեւեալ փոքրիկ ցուցակը.

10 տարի առաջ արժէր.

այժմ արժէ.

	ռուբլի կոպէկ.	ռուբլի կոպ.
Ցորենի բեռը.	3—4 —	9—10 *). —
Գինու վեղրօն.	— 30—35	1 ¹ / ₂ —2. —
Խոտի սայլը.	1—1 ¹ / ₂ —	5—6. —
Իւղի ֆունտը.	— 6—8	— 18—22
Ոչխարի մսի ֆունտը. —	2 ¹ / ₂ —3	— 5—6
Գործաւորի օրավարձը —	10—12	— 24—30
Հողի բեռան տեղը *)	15—20 —	50—100 —

Յիշեալ պիտոյքների համեմատութեամբ թանգացել են և միւս բոլոր իրեղէնները:

Դ. Կեանքի պահանջների բարդանալը.—Մինչև 90-ական թուականները Սալմաստի հայերը համարեա թէ կղզիացած կեանք էին վարում. կեանքը նահապետական էր, տնային կահ-կարասիքը, հագուստը պարզ էին և իրանք սալմաստեղիներն էին մեծ մասամբ պատրաստում: Կանանց թէ տղամարդկանց հագուստի գլխաւոր նիւթը իրանց պատրաստած կտաւ կամ չիլան էր, որոնց հետքն անգամ գտնել այժմ դժուար է: Տրեխ, քաղախին, փօլօղը, չիլա շապիկը, դարպաքէ շալվարը այժմ փոխուել են, նրբացել, ազնուացել. այդ հագուստեղէնների փոխարէն գործ են ածուում՝ չիթ, շալ, մահուդ, մետաքսեղէն-

*) Ցորենի բեռը, որ մօտաւորապէս ռուս. 10 պուլին է հաւասար, 1897—1900 թ. բարձրացաւ մինչև 9—11 թիւմանի (18—22 ռուբլու), իսկ այժմ իջել է 4—5 թիւման:

**) Հողի չափը Սալմաստում՝ բեռն է, որ հաւասար է ռուսական 1,096 քառ. արշինի:

ներ և այլն և այլն, իսկ ուսման անհրաժեշտութիւնը նոր ծախսերի գումար է բացել:

Ե. Հացի թանգութիւնը.—Սալմաստեցու տնտեսական վիճակի վրայ մեծապէս ազդեց հացի արտակարգ թանգութիւնը և արհեստական սովը 1897 թուից սկսած մինչև անցեալ 1900 թուի ամառը: Յանկարծ ցորենի գինը քառապատկուում, հնգապատկուում է և դա պատահեց մի այնպիսի ժամանակուում, երբ մէկ կողմից սալմաստեցուն հարստահարում էին պարսիկ պաշտօնեաները, իսկ միւս կողմից՝ Սալմաստ էին թափուել աւելի քան 2000 սովալլուկ գաղթականներ: Շատ ընտանիքներ այդ ժամանակը իրանց հողերը ծախեցին, շատերը իրանց տները, տնային անհրաժեշտ կահ-կարասիները:

Զ. Քրդական ասպատակութիւնը.—Շատերը՝ Սալմաստի հայերի քրդերից կրած վնասը ոչինչ են համարում, իսկ մենք ընդհակառակն կարծում ենք որ նրանց տուած վնասը շատ մեծ է: Մինչև 90-ական թուականները հողի պակասութիւն զգալիս կարող էին մի քանի ընտանիքով դուրս գալ իրանց գիւղից և գալ «Քիզանի մուլք» կոչուած մասում բնակութիւն հաստատել, ընդարձակ հողեր վերցնելով: Նոյնը կարողանում էին անել և Տաճկաստանից եկող գաղթականները, բայց քրդերի 90-ական թուականներից ասպատակութիւնները ոչ միայն խանգարեցին այդ, այլ մի քանի գիւղերի հայ բնակիչներին ստիպեցին թողնել իրանց տները, հողերն ու գնալ անհող և անտուն ապրել միւս դաշտային գիւղերում:

Սալմաստի հայերի տնտեսական վիճակը քայքայող վերոյիշեալ պատճառների վրայ եթէ աւելացնենք սալմաստեցու միակ արդիւնաւոր զբաղմունքի—չիրագործութեան անկումը (1894—95), ջրի բարձրանալու պատճառով հասած վնասները, (1894—95) որ տասնեակ հազարներից անցաւ, անտառների չորանալը (1897 թուից սկսած), որոնցից առաջ եկած վնասը հարիւր հազարների հասաւ, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի թէ ինչո՞ւ սալմաստեցի հայը վերջին տասնամիակում տնտեսապէս յետադիմել է: Ի նկատի ունեցէք որ այդ բոլոր խիստ աննպաստ պայմանների դէմ մաքառելու համար Սալմաստի հայերը չը կարողացան մի ընդգիմադիր ոյժ ստեղծել. գոնէ հաւասարակշռութիւն պահպանելու համար միակ միջոց, որին նրանք դիմեցին, դա պանդխտութիւնն էր, որ հետզհետէ գաղթականութեան կերպարանք է ստանում:

Ա. ԴԱՐՔԻՆԵԱՆ

(ՎԷՐՉՐ ԷՆՏԵԼԻԱԿ ԽԱՄԱՐՈՒՄ)